

MAGYAR HUSZÁRDUDA FRANCIAORSZÁGBAN

A Dél-franciaországi Gascogne vidék Landaise tartományának néhány kis falujában érdekes, a franciaországi hagyományoktól gyökeresen eltérő szerkezetű dudatípust fedeztek föl a kutatók. A jó féltucatnyi múzeumi példány sajátos formáját mutatja a Kárpát-medencében mindenütt elterjedt és használt magyar eredetű kontrasípos dudának. A hangszer kisméretű állatbőr tömlőbe kötözött tokmányoszerű dudafejet tartalmaz, amiben kontrasípos kettős sípszár helyezkedik el, egy oktáv hangterjedelmű diatonikus dallamsípjal, valamint az alaphang és az alsó kvart megszólaltatására alkalmas kontrasípjal. A kontrasíp alsó végéhez a magyar dudákon jellegzetes pipához hasonló kis fa toldalék van szarutölcsér nélkül. Mindezekon kívül csupán a befúvó csövet és az azt magában foglaló tőkét tartalmazza a leegyszerűsített szerkezetű dudatípus (1. kép). A hengeres dudafejen és a befúvócső tőkéjén (az ún. emlőn) díszített ónöntés látható. A sípszárak némelyikének hátsó oldalán kis kiemelkedés van egy lyukkal, amelyhez a viaszpiszkáló saskarom volt valaha hozzákötve egy bőrszíjjal vagy kis fémlánccal. A múzeumi példányokról a láncok és a saskarmok is hiányoznak.

1. Landaise duda (rekonstrukció)

A sípszáraknak megfelelő kézrend szerint a **kontrasíp** hangnyílását az alul elhelyezkedő kéz ujjával működtetik (gyűrűsujjal, ha nincs bolhalyuk, kisujjal, ha van). A kettössípos hagyományos kézrendje szerint mindig az alsó részen elhelyezkedő kéz oldalán van kevesebb hangnyílás. Ha a jobb csövön van egy lyuk, akkor a jobb kéz van alul. A hangnyílás nyitásával az alaphang hangsúlyosan megszólaltatható. A kontrasípos kettössíp rendszerű sípszár **dallamsípján** viszont az alaphang csak **hangsúlytalan** minőségben szólaltatható meg, az oldalsó hangoló nyíláson.¹ A két síp hangsúlyos hangjai tehát a két sípon egymást kiegészítve alkotnak közös hangsort, vagyis egyik sem használható a másik nélkül.

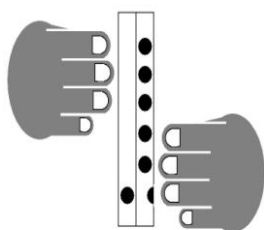
¹ Zárt fogású jártéktechnika esetén a dallamhangok a kívánt hangnyílás nyitásával szólaltathatók meg. A zárásra mindig hangsúlytalan hang szólal meg.

E szerint, ha a sípszár jobb oldali csövén van a kontrasíp egyetlen hangnyílása, akkor a jobb kéz helyezkedik el a sípszár alsó részén, így a képen látható landaise duda kontrasípos sípszárának is ez a helyes kézrendje.

Így a kontrasíp első hangnyílása és a dallamsíp további két hangképző nyílása éppen kézre esik, míg a többit a balkéz ujjai működtetik (2. kép).

Meglepő tapasztalat szerint azok a gascognei dudások, akik a landaise duda revival mozgalmát megindították — nem ismervén a hangszer eredeti működési rendszerét — a duda történetében egyedülálló módon fordítva fogták a sípszárat, mint amire az ki lett alakítva. Vagyis megfordították a kéztartást.

Így a jobb kéz került a sípszáron fölültre, ami a következő eredményt hozta magával:

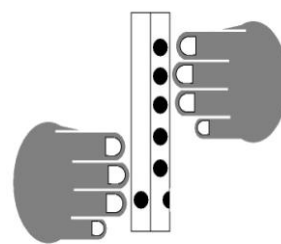

3. fordított kézrend

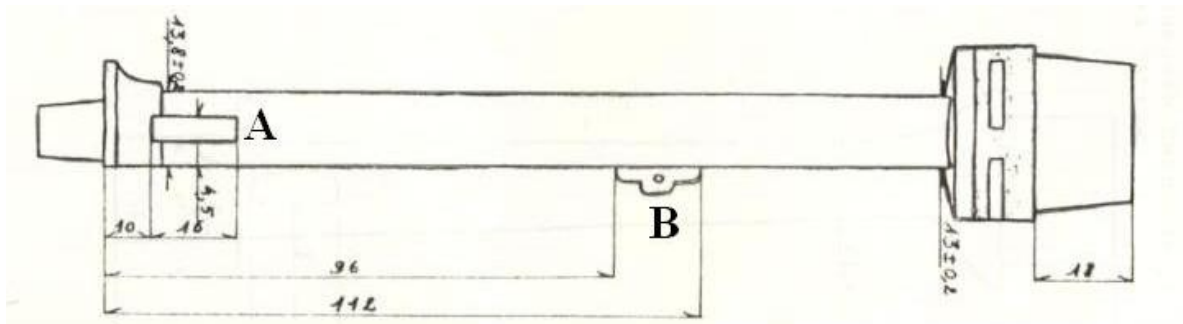
- Mivel a balkéz az alsó részen éppen az ellenkező oldalra került, mint ahol a kontrasíp hangnyílása van, ezért annak gyűrűsujjával meg sem kísérelték a kontrasíp hangnyílását befogni. E miatt a ritmuskíséretre, és az alaphang hangsúlyos megszólaltatására hivatott kontrasípot egyszerűen kiiktatták a játékból, vagyis tartott hangot adó bordósípként működtették úgy, hogy a nyitott hangnyílás hangja (a') szólt együtt a dallamsíp hangjaival.

- Ugyanakkor azzal a lehetetlen helyzettel szembesültek, hogy így a dallamsípon az alaphangot nem tudták hangsúlyos hangként megszólaltatni, hiszen az nem egy megfelelő hangképző nyíláson szólt itt, hanem az oldalsó hangoló nyíláson, ahol csakis zárásra szólt meg hangsúlytalan véghangként.

Átmeneti megoldást jelentett, az, hogy a dallamsípon alul elhelyezkedő kéz gyűrűsujja ebben az esetben elérte az oldalsó hangoló nyílást, amit így be tudtak fogni, hogy majd annak nyitásával az alaphang hangsúlyosan megszólaltatható legyen. Vagyis az évszázadokkal azelőtt szándékosan oldalra helyezett hangoló nyílást dallamjátszó lyukká minősítették vissza. A kényszerhelyzetet mi sem mutatja jobban, minthogy az alaphang hangnyílása nemcsak, hogy oldalt van, amit alig lehet elérni, de ráadásul hosszúkás, téglalap formája miatt azt egy ujjal alig lehet befogni (4. kép). Ezzel a hangoló nyílás funkció megszűnt, ami egyúttal fölöslegessé tette a sípszárhoz láncsal hozzákötözött viaszpiszkáló használatát is, amire egyébként az alaphang pontos behangolásához lett volna szükség.

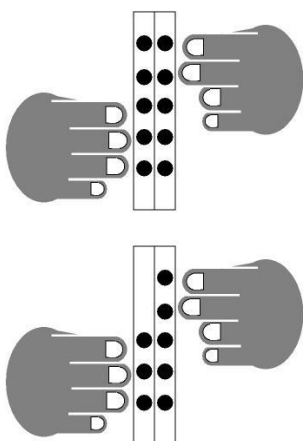
2. hagyományos kézrend

4. Boha sípszár oldalsó hangoló nyílással (A) és saskarom tartóval (B)

Ezzel a fordított kéztartással tulajdonképpen a talpáról a feje tetejére állították a rendszert. Megszületett tehát a bőrdudák között is a „francia” változat.

Mindebből világosan látszik, hogy a jószándékú gascogneiaknak 20. században már fogalmuk sem volt a hangszer eredeti működési elvéről.

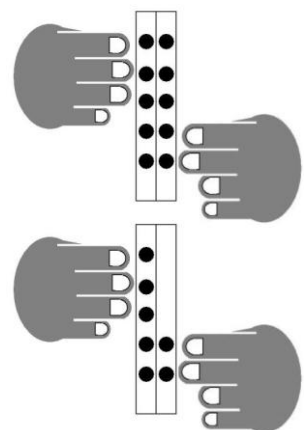

Általános gyakorlat szerint a félparalel (eltérő hangnyílás-számú) kettőssípokon a kevesebb hangnyílás oldalán helyezkedik el az azon játszó kéz. Így van ez kivétel nélkül minden esetben, hiszen kialakulásának logikája szerint így alakult. Ha a teljes paralel (azonos lyukszámú) kettőssípokat átalakítjuk félparalel kettőssíppá, akkor a sípszáron **felül** lévő kéz ujjainak **hangnyílásait** szüntetjük meg az **alsó** részen lévő kéz oldalán. Így pl. ha az 5+5 hanglyukú sípszáron a balkéz van fölül (baloldali kép), akkor annak megfelelően a jobb kéz oldalán a felső két hangnyílást kell megszüntetni (5+5—3+5).

Fordított tartás esetén, ha a jobb kéz három ujjá felül helyezkedik el, akkor a felső három hangnyílás fog megszűnni a balkéz oldalán (jobb oldali kép: 5+5—5+2).

Vagyis a félparalel kettőssípok rendszerében kialakult **szabály** szerint mindig a **kísérősíp** oldalára eső kéz helyezkedik el a sípszáron **alul**, míg a másik fölül. Ez alól csak akkor lehet kivétel, ha — mint esetünkben látjuk — a hangszer használói nincsenek tisztában a kettőssíp szabályszerű működtetésével.

A magyar duda kontrasípos kettős sípszára is ennek a rendszernek megfelelő, vagyis az alul lévő kéz oldalán van a kísérősíp hangképző nyílása, és ez volna a helyes kézrendje a Franciaországba tévedt változatnak is.

A kontrasípos dudásípszár a paralel kettőssípok két dallamsípos változatai közül fejlődött ki a mai ritmuskíséretes formára, hosszú évszázadok szerves fejlődési folyamata útján. A kontrasípos kettőssíp rokonai azok a félparalel kettőssíp típusok, amelyeket egyes hun-maradvány népek máig megőriztek. Így pl. a Középső-Volga vidék népeinek kettőssípjai és hólyagtömlős dudái épp úgy a kontrasípos magyar dudásípszár előképei, mint a Kaukázus-kisázsiai térségben használt 1+5-ös és 2+5 ös hangnyílás-számú félparalel duda-sípszárak. Ez a kettőssíp típus a hun-magyar népek kultúrájában legalább másfél évezrede jelen van.

A landaise dudáról tehát megállapíthatjuk, hogy Franciaországi előfordulásának az adott térségben nincsenek meg a kulturális gyökerei, vagyis minden bizonnyal idegenből átvett hangszer, legnagyobb valószínűség szerint magyar eredetű.

A duda neve is figyelmet érdemel. Itt *boha*, vagy *bohaosacc* néven tartják számon, és úgy tartják, a boha név baszk eredetű, és lélegzést, levegővételt jelent.

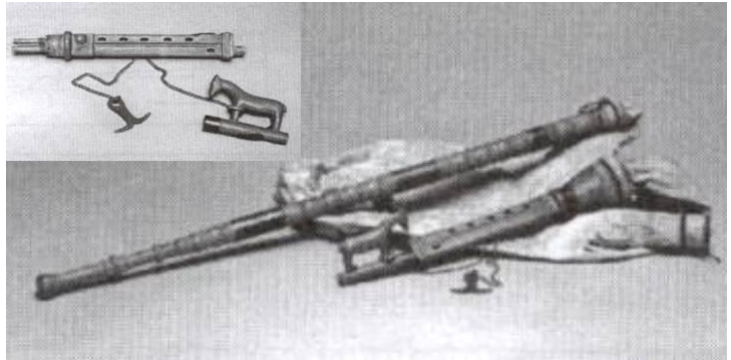
Kérdéses persze, hogy vajon miért adtak volna a gascognei franciák a dudának baszk nevet? Ezzel ugyanis arra utaltak volna, hogy az idegen rendszerű duda a baszkföldről származik. Ezt azonban kizárja az a közismert tény, hogy a baszkok nem hogy kontrasípos dudát nem használnak, de semmilyen másfélét sem. Egyáltalán nem ismer a nemzetközi szakirodalom baszk dudatípust. Vagyis a boha név baszk eredete erősen kérdéses.

A boha szó egyébként, amennyiben fúvás értelmű, bármilyen nyelven kialakulhatott, nem kellett azért a baszkföldre menni. Valójában hangutánzó szó ez, ami a fúvás (bo, vagy inkább po) és az utána következő légbeszívás hangját (ha) idézi fel. Ezt bárki ellenőrizhető szájjal is. Kifújva a levegőt bó-t mondunk, beszívva azt mondjuk: ha. Ennek sorozata alkotja a bo-ha-bo-ha hangzást, ami leginkább a kovácsfújtató hangutánzó névalakja lehet. A hangutánzó szavak pedig nem alkalmasak etnikai hovatartozás megjelölésére.

Mivel a landaise duda magyar eredete látszik legvalószínűbbnek, érdemes a magyar nyelvet is bevonni a boha, bohaussac névváltozat etimológiai vizsgálatára. A boha (hosszú ó-val bóha) a magyar nyelvben a bolha névváltozata, a bohaussac pedig tökéletesen megfelel a bolhazsák, vagy bóhazsák szóösszetételnek.

Magyarországon gyakori kutyanev a bolhás, és szintén gyakori szokás a kutyákat tréfásan bolhazsáknak nevezni. Ennek a névnek bórduda esetén csak akkor volna értelme, ha a dudatömlő kutyabőrrel volna készítve.

Természetesen rendelkezünk ilyen adattal is, hiszen a kutyabőr dudatömlő használata a magyar hagyományokban általános, bevett gyakorlat. Kutyabőr a tömlője az itt bemutatott dudának is (5. kép), ami más, egyéb szempontokból is a landaise duda közeli rokonának tekinthető.² Lényeges hasonlóság, hogy nincsenek rajta szarutölcsérek, és nincs faragott kecskefeje.

5. kutyabőr tömlős bőrduda, kecskefej és szarutölcsérek nélkül, csikóformájú kontratoldalékkal, és viaszpiszkálóval.

Minden okunk megvan teát azt feltételezni, hogy a Franciaországban elszigetelten fennmaradt magyar eredetű bőrdudák neve, a bóha, illetve a bolhazsák szintén magyar eredetű, és a kutyabőr tömlős bőrdudákat nevezték így a gazdáik. A képen látható kutyaduda fején rézcső erősítőgyűrű van, míg a landesei változatokon ónöntést láthatunk.

6. kecskefej nélküli magyar duda birkabőr tömlővel, ónöntéses dudafejjel.

Természetesen erre is van példa a magyar dudák között. Egyet mindjárt ugyanonnan, a kislalföldi régióból mutatunk be.

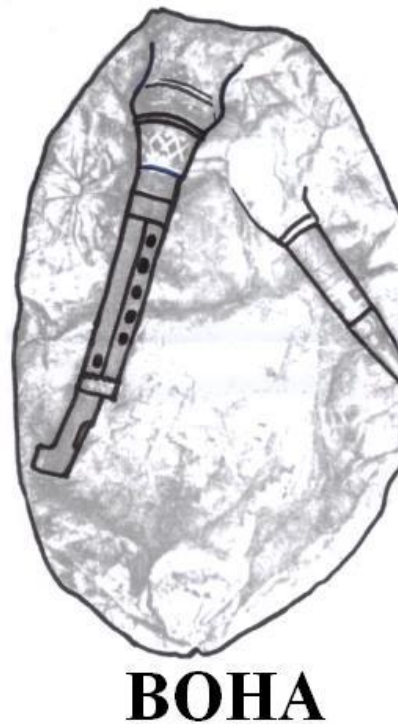
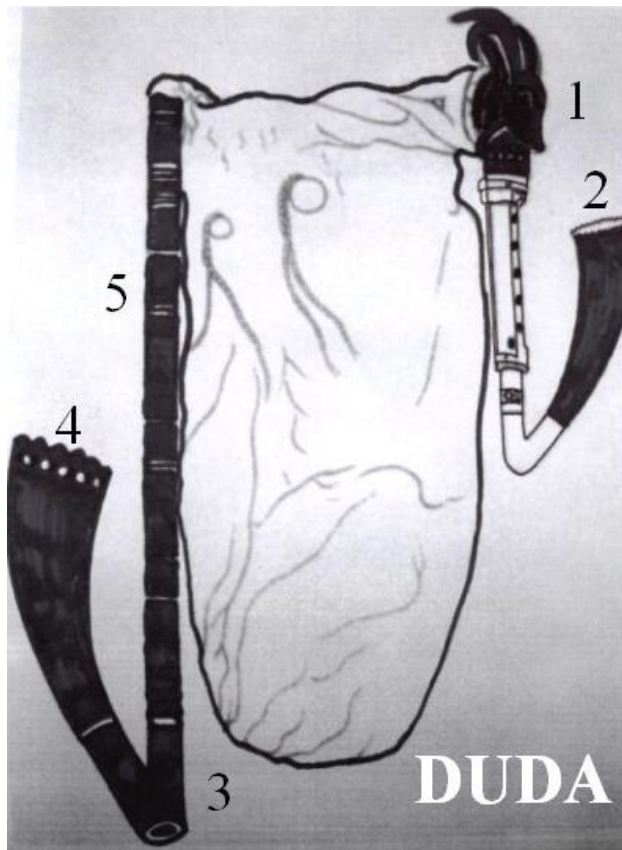
A képen látható bőrdudának ugyan nem kutya, hanem báránybőr tömlője van, ami azonban ugyanolyan formájú és –méretű, mint a gascognei rokonoké. A dudafej éppen olyan ónozott díszítésű, mint a landaise bohák fejei, ami nem hagy kétséget az azokkal való közeli rokonság felől.

Az ábrázolt dudák közös jellemzője, hogy hiányosak. Nincs rajtuk faragott bakfej, és hiányoznak róluk a jellegzetes pipák és szarutölcsérek is. Ez a hiányosság a landaise duda esetében még feltűnőbb. Egy teljes felszerelésű magyar duda és a landaise duda összehasonlításából a következőket állapíthatjuk meg:

² Szükséges volna helyszíni vizsgálaton megállapítani, hogy a múzeumi dudák tömlői között van e, és milyen számarányban kutyabőr. Ez nagyban segíthetné a kérdés eldöntését.

A teljes felszerelésű magyar duda részei közül a következők hiányoznak a landaise boháról:

- 1. faragott dudafej
- 2. kontrahosszabbító pipa tölcsére
- 3. bordóhosszabbító pipa
- 4. bordóhosszabbító pipa tölcsére
- 5. teljes bordószár

Valóban, jól látható a képen, hogy amennyiben a teljes felszerelésű magyar dudáról eltávolítjuk az itt feketével kijelölt, számozott részeket, akkor megkapjuk a lecsupaszított változatot, vagyis a landaise bohát.

Egyértelműen azok a részek hiányoznak a dudáról, amelyeknek túl nagy a kiterjedése (pl. bordószár), vagy elálló, szétágazó formája van (dudafej, pipa-tülök), vagyis mindazok az elemek, amelyek a síkból kiállva beakadhatnak valamibe, vagy a másik alkatrészből kicsúszhatnak, kieshetnek. Így pl. a bordószár csapos részei szétcsúszhatnak, a tülkök leválhatnak a pipáról. Mindez nem jelent gondot, ha a nyáj után sétáló pásztor dudájával történik meg. Az elhullajtott alkatrészeket föl lehet szedni a földről, és a puszta legelőn van elég hely, hogy a hosszú bordószár kényelmesen elférjen, ne akadályozzon senkit és semmit. Ha viszont lovon nyargal a dudás, mint pl. a katonazenekar dudása csata közben, akkor minden kiálló, beakadó alkatrész útban lehet, a leeső darabokat pedig soha többé nem lehet megtalálni.

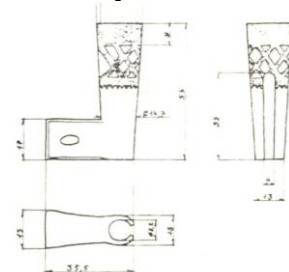
A bőrduda lecsupasztása minden valószínűség szerint ezzel magyarázhatjuk. Az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a lovas huszárok hadi zenekarának dudáit alakították át ilyen módon, saját jól felfogott érdekükben. A dudán így csupán sima felületek, egyenes vonalak maradtak, megelőzve minden lehetséges akadályozódást, ahogy az a katonazenekarok többi hangszere, a trombita, a tárogató, vagy az üstdob esetén is szükségszerű volt.

1. Lovas katonazenészek. 16. szd.

A lovas dudásoknak köszönhetően alakult ki a lecsupasztott dudu, amely csak az elengedhetetlenül szükséges részeket tartotta fenn. Így a kontrasípós sípszár változatlan formában megmaradt, vagyis a dudazene lényegi része nem szenvedett hiányt.

A kontrasíp hosszabbítójáról eltávolították a tülköt, így egy torzó maradt utána, amit hamarosan ki kellett igazítani. Ilyen kiigazítás nyomát viselik a landaise boha sípszárának kontra-hosszabbítói, amelyek a V alakú pipa helyett derékszög formára módosultak. Ilyen megoldásra a magyar dudáknál nem találunk példát.

A magyar dudások a tölcser nélküli kontra-hosszabbítót is igyekeztek valamilyen állatalakos formára alakítani, így a huszárdudások érthető módon a lovat, vagy csikót mintázták meg rá.

Egyszerűbb esetben csak a csikó fejét faragták ki, kissé a mesebeli táltoscsikó alakját földéző megjelenéssel (. kép) de az újabb dudákon már egész alakos naturális kidolgozású lovak is megjelennek (5. kép).

A lovas életmód kellő magyarázattal szolgál arra, hogy a *birkabőr* tömlő, a *kecskefej*, a *saskarom*, és a *tehénszarv* után miért jelent meg egy újabb állat, a *ló* alakja a bőrdudán. A csikófejes, vagy csikóalakos toldalékok az egész magyar nyelvterületen megtalálhatók, jelezvén a huszárdudák egykori széleskörű elterjedését a történelmi Magyarország területén.

1. kontra-hosszabbító pipa és tülök, és csikófej változatok

A lecsupasított bőrduda változat tehát szorosan kötődik a lovas kultúrához, közelebről a huszársághoz, vagyis nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy a Dél-franciaországi landaise dudu eredetileg magyar huszárduda volt, és ilyen formán került a történelem folyamán valamikor a Gascogne vidékére.

A huszárduda ilyen messzire való elvándorlására az 1703-tól 1711-ig tartó magyar szabadságharcot követő események szolgáltatnak példát.

II. Rákóczy Ferenc nagyságos fejedelem szabadságharcát összeurópai túlerő verte le

1. Lovas huszár. 18. szd.

nagyorosz segítséggel. A bukás után a szabadságharc vezetői emigrációba kényszerültek, javaikra, összes ingó és ingatlan tulajdonukra a bécsi udvar tette rá a kezét. Az egyik kuruc brigadéros, gróf Bercsényi Miklós generális a törökországi Rodostóba került a zavaros időkben, jó néhány száz kuruc vitézével együtt. 1720-ban XV. Lajos francia király megbízásából csapatának maradványából huszár hadtestet hozott létre. Ebből alakult ki azután a Bercsényi huszárok néven ismertté vált könnyűlovas hadosztály, amelynek jelentős szerepe volt a napóleoni háborúban is.

Bercsényi nevét őrzi Franciaországban az Első huszár ejtőernyős ezred (*1er Régiment de Hussards Parachutistes (1er RHP)*), akik napjainkig megőrizték a menekülő magyarok bújdosónótáját. Az ezred himnuszaként máig énekelt magyar dal szövege az eltelt évszázadok alatt alaposan eltorzult, de még így, a franciás kiejtés ellenére is fölismerhető a bújdosók szomorú éneke.

Dienne guienne vi o la nac
Les teureutes en za gane
Azene ba na tom nac
Nitch vigas ta la chan

Gyenge violának
Letörött az ága.
Az én bánatomnak
Nincs vigasztalása

Refrain (bis)
Chou o kasell
Kechmar failette
Eteche ro jame
Ich tene vilaide

Refrén
Suhog a szél Késmárk felett,
Édes rózsám
Isten veled.

Nad nercheny mi cloche
Chir do galma gaban
El fodiote se gue gneg
Mi decato nayane

Nagy Bercsényi Miklós
Sírdogál magában,
Elfogyott szegénynek
Minden katonája

Refrain (bis)
Chou o kasell
Kechmar failette
Eteche ro jame
Ich tene vilaide

Refrén
Suhog a szél Késmárk felett,
Édes rózsám
Isten veled.

A Franciaországba emigráló magyar szabadságharcosok emlékét még ma is őrzi a szomorú bújdosónóta, aminek már senki sem érti a szövegét, és egy jó féltucat huszárduda a múzeumban, amin már nem tud játszani senki.

1. II. Rákóczy Ferenc fejedelem és Bercsényi Miklós kuruc generális. Középen kurucok harcolnak labancokkal. 18. századi metszet.